

НЕЛЯ МИХАЙЛІВНА КУКОВАЛЬСЬКА

Н.М. Куковальська - генеральний директор Національного заповідника "Софія Київська", провідний фахівець в галузі архітектури, реставрації, будівництва, практик пам'яткоохоронної та музейної справи.

Н.М. Куковальська - член Української академії архітектури (2005), член Академії будівництва України, заслужений працівник культури України (2008), дійсний член Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (УНК ІКОМОС), член Національної комісії України у справах ЮНЕСКО, заступник Голови Всеукраїнської Асоціації музеїв та заповідників України (ВУАМ), кавалер Ордена Зірки Італії (Італійська Республіка).

Неля Михайлівна має дві вищі освіти: у 1983 р. закінчила будівельний факультет Московського інституту інженерів транспорту, у 2004р. - історичний факультет Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, 3 червня 2000р. - директор, з вересня 2003р. до 2012р. і з 2015р. по теперішній час - генеральний директор Національного заповідника "Софія Київська", до складу якого входять 75 визначних об'єктів. Серед них такі всесвітньо відомі пам'ятки архітектури, як внесений в 1990 р. до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО Софійський собор XI ст. з архітектурним ансамблем монастирських споруд XVIII ст. на його території, а також Золоті ворота XI ст., Кирилівська церква XII ст., Андріївська церква XVIII ст. (розташовані в місті Києві) та комплекс пам'яток архітектури III-XVIII ст. Судацької фортеці (розташований в м. Судаки, Крим).

Куковальська Н.М. є керівником та одним з авторів-розробників низки програм збереження архітектурної спадщини заповідника та стратегії розвитку музейної діяльності, направленої на забезпечення науково-обґрунтованого захисту (консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації) пам'яток архітектури заповідника.

Н.М. Куковальська є учасником багатьох міжнародних наукових конференцій як в Україні, так і ближнього й далекого зарубіжжя: зробила 29 доповідей на 28 міжнародних наукових конференціях (Україна, Росія, Китай, Польща, Італія тощо). Автор понад 50 публікацій у наукових та науково-популярних виданнях.

За значний особистий внесок у справу вивчення, збереження та реставрацію архітектурної спадщини України, а також за активну участь у міжнародній пам'яткоохоронній діяльності неодноразово нагороджувалась дипломами, подяками і грамотами: Української академії архітектури (2002, 2004 р.), Мінрегіонбуду України (2006 р.), Національної комісії України у справах ЮНЕСКО Міністерства закордонних справ України (2006 р.), Національної спілки архітекторів України (2004 р.) тощо.

У 2012 році режимом Януковича Нелю Михайлівну було безпідставно звільнено з посади за надуманими звинуваченнями. Наказом Міністерства культури України №256/0/17-15 від 09.04.2015 р. Н.М. Куковальську було відновлено на посаді генерального директора Національного заповідника "Софія Київська".

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Передумови створення заповідника виникли ще в 1919 р., коли націоналізовані будівлі колишнього Софійського монастиря були частково передані Всеукраїнському історичному музею релігійного культу. В цих спорудах також розміщувалися різноманітні установи, зокрема Софійська комісія Всеукраїнської Академії наук, у 1929 р. відомим українським вченим-пам'яткоохоронцем Ф. Ернстом вперше було висловлено ідею оголосити садибу Софійського собору заповідником.

Заповідник було створено у 1934 р. Постановою Ради Народних Комісарів УРСР, як відділ у складі Музейного містечка (Києво-Печерська Лавра), підпорядкований Народному комісаріату освіти. У травні 1935 р. заповідник було відкрито для відвідування.

Постановою Ради Народних Комісарів від 7 березня 1939 р. №217 Софійську філію Музейного містечка було перетворено на самостійний музей, до складу якого увійшли Софійський собор і дзвіниця. На правах філіалів були включені Андріївська, Кирилівська церкви та церква Спаси на Берестові і затверджено назву: Софійський державний архітектурно-історичний музей-заповідник.

В 1944 р. згідно Постанови Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП/б/У від 27 березня 1944 р. № 281 Софійський заповідник увійшов до складу української філії Академії архітектури СРСР. За ним було закріплено всю територію колишнього Софійського подвір'я з усіма спорудами і приміщеннями та перейменовано на Державний архітектурно-історичний заповідник "Софійський музей".

У 1945р., після реорганізації української філії Академії архітектури СРСР в Академію архітектури УРСР, заповідник залишився у складі останньої. З 1956 р. він увійшов до Академії будівництва і архітектури УРСР. У зв'язку з ліквідацією в 1963 р. Академії будівництва і архітектури УРСР, заповідник було підпорядковано Державному комітету УРСР при Раді Мі-

ністрів у справах будівництва (наказ Держбуду УРСР № 236 від 31 серпня 1963 р.).

Впродовж 1950-90-х р.р. до заповідника на правах відділів були приєднані:

у 1958 р. — Судацька фортеця в Криму (наказ Міністерства культури СРСР від 22 травня 1958 р. № 354 та наказ Академії будівництва і архітектури УРСР від 28 червня 1958 р. № 178). Музей був відкритий для відвідувачів у 1962 р.;

у 1962 р. — Андріївська церква в Києві (Постанова Ради Міністрів УРСР від 10 липня 1962 р. та наказ Держбуду УРСР від 10 січня № 4). Музей було відкрито для відвідувачів у 1968 році. З 2001 р. використовується спільно з Українською Автокефальною Православною Церквою;

у 1965 р. — Кирилівська церква в Києві (розпорядження Ради Міністрів УРСР від 9 квітня 1965 р. № 360-р та наказ Держбуду УРСР від 7 травня 1965 р. № 133). Музей було відкрито для відвідувачів у 1967 р. З 1996 р. використовується спільно зі Свято-Кирилівською парафією Української Православної Церкви;

у 1983 р. — Золоті ворота в Києві — руїни пам'ятки XI ст. з павільйоном-реконструкцією над ними, які були відкриті для відвідувачів ще у 1982 році (рішення Київської міської ради народних депутатів від 24 січня 1983 р. № 81).

На сьогоднішній день Національний заповідник "Софія Київська" — це музейний комплекс, який об'єднує 77 пам'яток архітектури. Пам'ятки заповідника є головними об'єктами туристичних маршрутів Києва та Крим.

Діяльність Національного заповідника "Софія Київська" одержала високу оцінку світової громадськості: у 1987 р. Міжнародне журі Гамбурзького Фонду (Німеччина) нагородило заповідник Європейською Золотою медаллю за збереження історичних пам'яток. У 1990 р. Софійський собор з комплексом монастирських споруд XVIII ст. на його території включено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Указом Президента України від 11 жовтня 1994 р. №587 Софійському заповіднику надано статус національного закладу культури України і визначено назву Національний заповідник "Софія Київська".

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 09 червня 2011 р. № 552 цілісний майновий комплекс заповідника передано до сфери управління Міністерства культури України.

Фондові колекції заповідника нараховують понад 80,0 тис. одиниць зберігання. Це археологічні колекції, предмети декоративно-прикладного мистецтва, унікальні архітектурні проекти різних років, велика колекція фотоматеріалів тощо.

Основні напрями діяльності заповідника: пам'яткоохоронна, реставраційно-реабілітаційна, науково-дослідна, методична, фондова, експозиційна, просвітницька тощо. Заповідником проводиться комплекс заходів, пов'язаних з номінуванням пам'яток - Кирилівської та Андріївської церков, Судацької фортеці до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

С.Г. У 2014р. виповнилося 80 років від дня створення Софійського музею. Чим було обумовлено створення музею ще в далекі 30 роки минулого століття?

Думаю, що варто почати з тої ситуації, що склалася довкола Софійського собору наприкінці 1920-х – 1930-х рр. На той час Софійський собор належав громаді Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), яка не мала достатніх коштів на утримання собору, тому вона неодноразово зверталася до органів влади за підтримкою. Проте всі її звернення залишилися без відповіді, не лише через нестачу державних коштів на утримання пам'ятки, а й у зв'язку з розгорнутою антирелігійною кампанією, під час якої за сфальсифікованими звинуваченнями було заарештовано чимало священнослужителів УАПЦ. Стан собору на початок 1930-х рр. був незадовільний, а на деяких ділянках, якщо не сказати, аварійних, адже громада вже не могла проводити навіть поточний ремонт. До прикладу, сторож затуляв дірки на даху ганчір'ям, замість скла вставляли фанеру, воду з собору буквально вичерпували відрами. Не могла громада забезпечити й охорону собору, який грабували 4 рази. Варто згадати й деякі проекти, що передбачали знищення не тільки Михайлівського, а й Софійського собору, аби створити на цих місцях великий "Пролетарський парк". Зрозуміло, що в тих умовах перетворення Софійського собору на музей стало порятунком пам'ятки світового значення. Тож учені вже у 1920-х рр. почали обговорювати ідею перетворення храму на музей, проте сталося це пізніше, коли у січні 1934 р. Софійський собор увійшов до складу історико-культурного заповідника (Музейного містечка) у Києво-Печерській лаврі. Протягом 1934–1939 рр. "Софійський заповідник" формально залишався філією Музейного містечка, а вже з 1939 р. він став окремим "Софійським державним архітектурно-історичним заповідником".

Варто зазначити, що на той час заповідник був створений не стільки з науковою метою, скільки з антирелігійною пропагандистською, тому до штату заповідника були включені екскурсоводи, а не вчені. Проте варто наголосити, що в ті часи руйнування храмів та антирелігійної кампанії перетворення культових споруд на музеї релігій та атеїзму чи на планетарії, були своєрідним способом вберегти пам'ятки від подальшої руйнації,

Софійська площа. Фото 1934 р.

тому вчені часто застосовували такий підхід. І він себе виправдав – Софійський собор тішить око відвідувачів і сьогодні залишається серцем України. Це – один з найдавніших збережених храмів Руси-України, її кафедральний собор, центр політичної та духовної культури.

С.Г. Які основні етапи історії та діяльності музею?

Щодо етапів історії та діяльності музею, то, звичайно, важко провести чітку межу між тим чи іншими періодом, кожен керівник Національного заповідника "Софія Київська" мав власну концепцію його розвитку, першочергових робіт та напрямків досліджень. Першим директором став І. Скуленко, за директорування якого відбувались масштабні археологічні, архітектурні та реставраційні роботи. В роки війни заповідником опікувався О. Повстенко, фактично виконуючи обов'язки директора. Завдяки йому у 1941 р. Софійський собор уникнув долі Успенського собору Києво-Печерської лаври. За часів директорування Г. Говденка, що керував заповідником після війни, проводились невідкладні ремонтні роботи для збереження пам'ятки. За часів М. Кресального – виконаний основний обсяг реставраційних робіт, тривали архітектурно-археологічні дослідження. За В. Ачкасової – продовжились масштабні роботи по реставрації та музеєфікації пам'яток архітектури, відселені понад 20 різних організацій та 40 родин, що перебували на території Софійського подвір'я. Тобто, як бачите, всі вони підтримували магістральну лінію збереження архітектурного ансамблю та монументального живопису заповідника. Про кожну з цих епох директорування можна багато говорити, однак нехай це краще зробилять дослідники історії музею (такі дослідження ведуться і вже підготовлена до друку монографія), а я ж зосереджусь на тому, чого вдалося досягти у 2000 – 2012 рр., коли я очолювала заповідник. Працюючи на посаді генерального директора, одним з головних своїх завдань я поставила розвиток наукової школи заповідника, реставрацію його пам'яток. На цей час у плані реставрації було зроблено чимало, проте багато проблем і питань залишились.

С.Г. З якими основними реставраційними проблемами сталкiвався музей за роки існування?

У роки Визвольних змагань, після обстеження пошкоджень пам'ятки, завданих під час чергового обстрілу міста в кінці 1918 – на початку 1919 р., питання стану монументального живопису Святої Софії піднімались архітектурною секцією ПОЛІРу (Комісія (підвідділ) з ліквідації майна релігійних установ) та ВУКОПМІСу (Всеукраїнський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва). За проектом реставрації, що був розроблений на їхнє прохання Ф. Шмітом, планувалося провести очищення та реставрацію мозаїчного та фрескового розпису Софійського собору. З цією метою навіть була створена в червні 1923 р. Софійська комісія, розпочалися роботи з відкриття давнього

живопису, які проводили М. Бойчук та М. Касперович. Роботи продовжились і в подальші роки, адже тоді комісія встановила, що дуже цінний не тільки для УРСР, але й для всього світу, живопис XI ст. невпинно руйнується, і потрібно негайно вживати заходів задля його збереження.

У 1930-ті рр. в Софійському соборі активізувались архітектурні, археологічні та реставраційні роботи. Зокрема, у 1935–1940 рр. у соборі працював реставратор П. Юкін, під його керівництвом працювали київські реставратори С. Краміда, Б. Сігал, Г. Зацепіна, Д. Натансон, Домбровський. За цей період П. Юкін розкрив з-під олійних записів близько 600 м² фресок. Звичайно ж, в ті роки наукова реставрація тільки напрацьовувала досвід робіт, тому не завжди ці роботи були якісні. Наприклад, у південній вежі собору реставратором Кіпліком були проведені розчистки за допомогою лугу, тож фрески побіліли, втратили колір, тому реставратором довелось розчищати їх знову. Були й більш одіозні проекти, наприклад, дослідник-архітектор І. Моргілевський хотів позбавити собор всіх пізніших прибудов та перебудов XVII–XIX ст., "відтворивши" Софійський собор у вигляді XI ст. у натуральну величину. На щастя, цей проект так і залишився в архівних матеріалах.

Після визволення Києва у 1944 році Софійський заповідник був переданий у відання Академії Архітектури (згодом – Академії будівництва і Архітектури) УРСР. Щоб забезпечити науковий рівень і методику реставрації, при АБІА УРСР була створена Лабораторія реставрації настінного живопису, яку очолив реставратор Л. Калініченко, хімік-технолог О. Плющ, мистецтвознавець Є. Мамолат. Лабораторія керувала реставраційними роботами в Софії і розробляла питання наукової методики реставрації настінного живопису. Головним завданням робіт визначалося максимальне наближення художнього декору собору до його первісного вигляду. Це означало розкриття на всій величезній площі стін і склепінь давніх фрескових розписів.

При цьому при розчистці передбачалося застосовувати метод так званої фрагментаризації, при якому олійний живопис XIX ст. знімався не лише в тих місцях, де він лежить на фресці, а в тих місцях, де він лежить на ділянках новітнього тиньку або фреска практично втрачена, його лишали незайманим. Тому комплекс реставраційних робіт цього періоду передбачав консервацію та реставрацію не лише фресок, а й олійного живопису XVIII ст., а також незнятих ділянок олійних поновлень XIX ст., де вони лежать на новітньому тиньку. При цьому реставраторам ставилось завдання чітко виділяти межу між старим та новим живописом, щоб це було видно неозброєним оком.

На початок 1970-х рр. було практично повністю розкрито фресковий та законсервовано увесь олійний живопис собору. При цьому не весь законсервований олійний живопис було призначено для експозиції. Визначено було, що відкритими залишаться тільки фрагменти розписів XVIII ст. та залишки записів періоду поновлення фре-

сок в 1848–1853 роках, необхідні для кращого сприйняття збережених фрагментів фресок. Щодо олійних розписів, виконаних у першій половині та 80-х роках XIX ст. на новітніх ділянках тиньку, які не мають до іконографії фресок жодного відношення, то вони були лише законсервовані, зафотофіксовані та закриті нейтральним тоном. У подальші роки реставратори здебільшого закріплювали тиньк, що відшаровувався, підтримуючи живопис в експозиційному стані.

Наступним етапом реставраційних робіт стала прийнята в 2006 р. Програма науково-дослідних, проектних та ремонтно-реставраційних робіт у Соборі. Влітку 2006 року були проведені ґрунтовні обстеження стану збереження мозаїк і монументального живопису центрального куполу Софійського собору. Проведені обстеження не виявили будь-яких аварійних ділянок, які б загрожували подальшому їх збереженню, і дали змогу пересвідчитися, що стан їх у цілому залишається стабільним. Це підтвердили й іноземні фахівці, зокрема, експерт ЮНЕСКО, реставратор Центрального інституту реставрації Італії (м. Рим) д-р К. д'Анджело. Поверхня мозаїк була розчищена, у декількох (їх було небагато) місцях відшарування тиньку його було закріплено. В 2010–2012 рр. було виконано перенесення фрески XII ст. на іншу основу для розкриття фрески XI ст. та деревної віконниці XI ст. у вівтарі приділу Антонія і Феодосія. До речі, це одна з небагатьох збережених автентичних віконниць у світі. Були розкриті також чудові композиції олійного живопису кінця XIX ст. у центральній наві собору. Були відреставровані й такі видатні пам'ятки, як мідні позолочені врата XVIII ст. головного входу в собор тих часів, срібні царські врата XVIII ст., реставровані ікони головного іконостасу тощо. Велика увага приділялась не тільки інтер'єру Софійського собору, а також і його фасадам та куполам, які в 2011 р. були повністю відреставровані.

Звичайно ж, увага в ці роки приділялась й іншим пам'яткам заповідника, були відреставровані Золоті Ворота, Андріївська церква, Кирилівська церква, софійські Хлібня, Дзвіниця, Будинок митрополита, Брама Заборовського. Дві останні пам'ятки фактично були повернуті з небуття. Великий обсяг робіт було зроблено по Судацькій фортеці.

Звісно, це не означає, що ми підвели ризику під реставраційними роботами. Справа в тому, що пам'ятки постійно потребують постійного моніторингу для визначення потенційних загроз їх збереженню. Такий моніторинг їх технічного стану, регулярний контроль за температурно-вологісним режимом здійснювався постійно, що дозволяло виявити потенційну загрозу для збереження тої чи іншої пам'ятки та усунути її ще до того, як вона чимось зможе зашкодити. На жаль, протягом 2012–2014 рр. такий моніторинг не проводився, що мало наслідком занедбання пам'яток. Один із таких наслідків ми мали при-

Софійський собор. Реставрація 2011 р.

кру нагоду спостерігати (чого варте тільки падіння стіни у митрополичому саду), а також – обшарпані фасади дзвіниці та будинку митрополита тощо, і з якими нині ми змушені боротися. Однак не все так погано, реставраційні роботи тривають і будуть тривати, аби наші пам'ятки ще багато століть милували око відвідувачів, і Свята Софія залишалась серцем України.

С.Г. Яка доля спідкала комплекс споруд Судацької фортеці в зв'язку з анексією Крима?

Щодо комплексу споруд Судацької фортеці в Криму. Наразі Національний заповідник «Софія Київська» не має можливості контролювати стан цих пам'яток.

Першого серпня 2014 року владою Криму було створено Государственное бюджетное учреждение Республики Крым (ГБУ РК) «Музей-заповідник «Судацкая крепость» (<http://www.sudakfortress.ru/wp-content/uploads/2015/03/Устав-СК.pdf>).

Наскільки нам відомо, стан пам'яток залишається стабільним, в аварійному стані знаходяться 7 пам'яток. Башти №8 Коррадо Чігала та №9 Лукино ді Фьєська ді Лаванья з прилеглою куртинею мають значні деформації та переднормативний крен. Напівкругла башта та розташовані понад медично-реабілітаційним центром «Сокіл» башти №18 Бальдо Гуарко і №19 Безіменна мають значні деформації та критичні вертикальні тріщини. В куртині між ними наявні значні по об'єму вивали кладки, небезпечні для відпочиваючих.

Відвідувачі скаржаться на низький рівень екскурсійного обслуговування, яке у фортеці здійснюється в примусовому порядку виключно штатними співробітниками музею за короткою програмою (40 хв.) Організовані групи туристів, які супроводжують екскурсоводи Судацького екскурсбюро або інших міст, вимушені слухати розповідь про пам'ятки поза територією фортеці і потім самостійно відвідувати її.

Штат доглядачів скорочено до мінімуму. На од-

Генеральний директор
Національного
заповідника "Софія
Київська"
Н.М. Куковальська у
церкві Святої Трійці
(Нью-Йорк) біля ікони
Миколая Мокрого,
вивезеної під час ВВ
із Софійського собору

ному з найважливіших об'єктів показу – Консульському замку – протягом 1,5 років відсутні доглядачі, що негативно позначається на стані пам'ятки і не відповідає нормам техніки безпеки.

На даний час йде процес повторного прийняття фондів зібрань – на державний облік Російської федерації, але до цієї роботи не допущені співробітники, що мають досвід досліджень Суздацької фортеці. Робота з інвентаризації ведеться в хаотичному порядку, без врахування системи, що складалася десятиліттями. Фондами завідує людина без достатнього досвіду в цій сфері наукової діяльності, що є необхідним при призначенні на цю посаду.

С.Г. Діяльність Національного заповідника «Софія Київська» отримала світове визнання. Які основні науково-мистецтвознавчі дослідження виконали Ваші співробітники в останні роки?

Я вже казала, що одним з головних напрямків діяльності роботи заповідника за мого директорування був тоді, у 2000–2012 рр., і залишається зараз – науковий. На початку нового тисячоліття вже був виконаний великий обсяг геологічних, археологічних, історико-мистецтвознавчих, архітектурних та багатьох інших напрямів досліджень. Їх результати відображені у дисертаціях, монографіях та численних статтях науковців нашого заповідника.

У квітні, відбувся захист докторської дисертації В. Корнієнка, який досліджував і продовжує досліджувати графіті Софійського собору. Ним розпочато комплексне вивчення та публікація всіх стародавніх графіті XI – початку XVIII ст., яких на сьогодні вже відомо понад 7 тисяч (до цього часу С. Висоцьким було опубліковано тільки 312 написів). Видається багатотомний "Корпус графіті Софії Київської", вийшли друком уже шість частин, а планується видати дванадцять. І такі дослідження варто підтримувати, і розширювати

на інші пам'ятки заповідника – Кирилівську церкву та Золоті Ворота, де також присутні графіті. Зараз цей унікальний дослідник знову працює в Національному заповіднику "Софія Київська", він є моїм заступником з наукової роботи.

В. Корнієнко – учень наукової школи відомого і найавторитетнішого на сьогодні дослідника Софійського собору – Н. Нікітенко, яка вже понад 30 років вивчає цю пам'ятку, її історію, монументальний живопис, архітектуру. Ще наприкінці ХХ ст., вивчаючи стінопис Святої Софії, вона дійшла висновку про закладення храму за князя Володимира, а не Ярослава, як то повідомляють літописи, до того ж, неодностайні в даті цієї події (Новгородський перший літопис відносить її до 1017 р., а «Повість минулих літ» – до 1037

р.). Завдяки спільній праці цих дослідників вдалося не тільки довести хибність літописних повідомлень, а й визначити точну дату побудови храму: освячення фундаментів відбулося 4 листопада 1011 р. за князя Володимира, а перша Літургія – 11 травня 1018 р. Цих висновків вони дійшли на підставі комплексного аналізу писемних, епіграфічних, археологічних, архітектурних та живописних джерел, їхні роботи широко представлені численними книжками та статтями, опублікованими не тільки в Україні, а й в інших країнах світу. Звичайно ж, таке датування викликало шалений спротив деяких вітчизняних науковців, проте жодних вагомих аргументів проти цього вони не надали. Тут не варто детально розглядати особливості цієї дискусії, охочі можуть легко віднайти відповідну літературу. Зазначу тільки те, що ми підготували відповідні документи про ці дослідження, вони були розглянуті ЮНЕСКО ще в 2009 року на Генеральній конференції і прийняті в календар видатних подій світу, що святкуються на рівні ЮНЕСКО. Тож 2011 р. ми святкували 1000-літній ювілей закладення собору на міжнародному рівні. Були організовані численні виставки при дипломатичних представництвах, я разом з Головою Центру Всесвітньої Спадщини ЮНЕСКО, Надзвичайним і Повноважним послом України у Франції відкрили виставку у штабквартирі ЮНЕСКО в Парижі, присвячену цій видатній події, наукові співробітники брали участь у лекціях, наукових форумах. Тоді ім'я Національного заповідника "Софія Київська" знову зазвучало на весь світ.

Не менш важливі результати дало вивчення змісту саркофага Ярослава Мудрого, що відбувались у 2009–2011 рр.

Саркофаг було відкрито 10 листопада 2009 р., звичайно ж, після обговорення на Вченій раді, яка висловилася за необхідність такої роботи. Це була не примха науковців, а необхідність встановити істину, адже вміст саркофага досліджувався

наприкінці 1930-х рр., а за той час наука зробила величезний крок вперед. Тож з'явилася можливість дослідити останки Ярослава за допомогою новітніх методів. Однак відкриття саркофагу дозволило встановити, що існує багато “білих плям” в історії попередніх досліджень поховання в саркофазі. Про це ніхто навіть не здогадався, всім здавалося, що все в цій загальновідомій історії ясно, всі були певні, що в саркофазі лежать останки Ярослава Мудрого. Адже в акті відкриття саркофагу від 9 квітня 1964 р. значиться, що саме тоді останки Ярослава, що зберігалися в фондах після довоєнних досліджень, повернені на своє місце. Та після відкриття саркофагу в 2009 р. виявилось, що в ньому зберігаються кістки не Ярослава, а іншого кістяка (сучасні дослідження дозволили встановити, що це кістки двох осіб – череп жінки похилого віку, а кістяк – чоловічий, віком 25–30 років). Останки ж князя безслідно зникли.

З'ясування прикрого факту відсутності у саркофазі кістяка самого Ярослава Мудрого спонукало провести ретельне розслідування, завдяки чому вдалося скласти уявлення про обставини зникнення останків Ярослава та відтворити історію їхньої “подорожі” Європою аж на Американський континент, до церкви Святої Трійці у Нью-Йорку. Наприкінці квітня 2010 р. мною була здійснена поїздка до США, під час відрядження я отримала від представників УАПЦ, а саме від архієпископа Антонія (заступник Предстоятеля ПЦ у США), усне підтвердження факту знаходження у них цих святинь, а також здійснила фотофіксацію софійської ікони Миколи Мокрого.

Ця історія докорінно відрізняється від установлені офіційної версії про повернення останків з Ленінграда після війни та покладення їх у саркофаг в 1964 р. Тож, якби у 2009 р. саркофаг не відкрили і не з'ясували правду, можна було назавжди втратити цю безцінну реліквію, бо вже майже не залишилося живих свідків її зникнення та перевезення до США. Ще не втрачена можливість повернути до Києва не лише останки Ярослава, але й чудотворну ікону Миколи Мокрого, яка, до речі, конче потребує термінової реставрації. Тому нам ще належить здійснити дуже непросту організаційно-дипломатичну роботу з повернення цих національних святинь до України. Можливо, це колись таки станеться, і останки Ярослава Мудрого нарешті повернуться в Україну, туди, звідки вони зникли у 1943 р. Очевидно, тоді саркофаг доведеться відкрити в'яте.

Те, що згадано вище – це лише невелика часточка тих наукових досліджень, які здійснювали фахівці заповідника у 2000–2012 рр., насправді фахових наукових досліджень було багато, результати маємо доволі високі. Загалом варто зауважити, що ми були першою музейною установою, яка отримала свідоцтво про наукову діяльність. На жаль, ці кілька років “діяльності” попередньої адміністрації звели наукові дослідження до повного занедбання, майже всі науковці були звільнені та замінені функціонерами. Тепер ми працюємо над відновленням наукового потенціалу заповідника, повертаємо вчених, відроджуючи

Софійський собор. Інтер'єр.
Малюнок Шевченко Т.Г. 1846р.

школу Н. Нікітенко. На сьогодні у складі заповідника - створено науково-дослідний інститут “Свята Софія”, який акумулює у собі зусилля всіх науковців, усіх, хто досліджує пам'ятки заповідника. Звісно ж, будемо займатись відновленням свідочтва про наукову діяльність.

С.Г. У 1990 році Софійський собор в місці з асамблеєю монастирських споруд XVIII століття на його подвір'ї внесли до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Сьогодні в засобах масової інформації періодично з'являється інформація про можливе виключення Софійського ансамблю з даного списку, в зв'язку з ведуться будівництвом в безпосередній близькості від нього.

Так, в 1990 році світова спільнота прийняла наш український об'єкт “Київ: Собор Святої Софії з монастирськими спорудами на її території, Києво-Печерська Лавра” до Списку Всесвітньої Спадщини ЮНЕСКО. Україна цим взяла на себе зобов'язання по збереженню не тільки самих об'єктів, а й міського середовища, в якому знаходяться ці пам'ятки (буферні зони). На жаль, продовж двох десятиліть Київська міська влада, всупереч рішенням від 28 березня 2002 року №370/1804 “Про затвердження Генерального плану міста Києва та проекту планування його приміської зони на період до 2020 року” здійснює варварську містобудівну політику по забудові історичного ядра нашої столиці. Не генеральний план визначає, як розвиватися місту, а інвестор зі своїми величезними апетитами на вільні міські території. А чиновники, які періодично змінюються, в містобудівну документацію не дивляться роками, а виконують забаганки забудовників.

Тому у нас і появляються такі монстри, як будівлі за адресою: Кловський узвіз 7, вул. Гончара 17-23 та інші, які своїм виглядом кардинально змінюють візуальне сприйняття світових, і не тільки, пам'яток, а й шкодять технічному стану об'єктів та їх територій.

Серйозні зауваження до України щодо стану збереження буферних зон були у експертному звіті місії ІКОМОС ще в 2009 році, і всі ми побоювались, що наш український об'єкт буде внесений до списку об'єктів ЮНЕСКО під загрозою. На щастя, цього не сталося, але проблеми з будовами розрослись ще до більших масштабів у порівнянні з 2009 роком. ЦВС рекомендує щорічно у своїх рішеннях різні заходи по коригуванню законодавчої та нормативної бази, розробки містобудівної документації тощо. Тільки в цьому році почались невеликі зрушення в бік змін на краще. На початку 2015 року Київська міська рада своїм рішенням наклала мораторій на забудову в буферних зонах пам'яток світового і національного значення, виконавши рекомендації ЦВС шестирічної давності. Зараз моєю колегою Пламеницькою О.А., яка очолила інститут пам'яткоохоронних досліджень, закінчується розробка історико-архітектурного опорного плану м. Києва, який є невід'ємною частиною генерального плану міста Києва. Далі планується розробка зонінгу, далі – проекту регенерації території буферної зони об'єкту ЮНЕСКО. Як бачимо, найближчим часом місто буде забезпечене науково-проектною і містобудівною документацією. Переконана, що настане час, коли чиновники муситимуть виконувати вимоги цієї документації. Маю щирю надію, що вони не переступлять своєї професійної гідності, спокусившись на грошові статки, принесені інвестором. Маю надію, що місто в найближчому майбутньому отримає головного архітектора з чистою душею і професійним сумлінням.

С.Г. До створення музею в Софійському соборі велися церковні служби. З позиції сьогодення сьогодні є умови для проведення богослужінь на території Національного музею, наприклад в великі церковні свята?

Сьогодні Свята Софія – це музей, адже її збереження для наших нащадків вимагає особливих, щадних, умов. Тому, незважаючи на те, що вона є всенародною святинею, головною ознакою та гордістю нашого народу, меморіалом Хрещення Руси-України, регулярне богослужіння тут проводити не можна. Утім, це не означає, що храм закритий для вірян. Зовсім ні, кожен, хто прагне молитви, підтримки Премудрості Божої, має можливість вільно молитися в стінах Святої Софії, читати акафіст тому чи іншому святому. На великі державні свята тут проводяться екуменічні молитви за Україну з присутністю вищих посадових осіб держави. В усьому треба зберігати баланс, тож і ми його дотримуємось.

С.Г. Які плани музею на майбутнє в широкому аспекті (виставкова, експозиційна діяльність,

Богоматер, центральний купол. Оранта. Мозаїка XI в.

плани на реставрацію пам'яток, міжнародна діяльність)?

Життя не стоїть на місці, тож і музей не повинен замикатися тільки на власній, часто десятиліттями не змінюваній експозиції. Тривають фундаментальні дослідження пам'яток заповідника, тож відвідувачам повинна надаватись повноцінна інформація за їх результатами. А це потребує створення відповідних пояснюючих матеріалів, внесення змін до екскурсій. Ми, як адміністрація та співробітники заповідника, маємо створити всі умови для туриста, аби він міг повноцінно сприйняти цю пам'ятку як з допомогою екскурсовода, так і самостійно. Приміром, ми багато розповідаємо про нові дослідження графіті, тут є великі позитивні напрацювання, але потрібна додаткова візуалізація хоча б декількох з них, аби турист міг сам щось прочитати, побачити. Відтак, зараз наші науковці працюють над тим, аби створити такі умови для відвідувачів. У цьому їм допоможуть комп'ютерні технології, що стрімко увійшли в нашу діяльність. Але ми не обмежуємось, так би мовити, тільки стаціонарними пам'ятками, проводиться багато різноманітних тематичних виставок із залученням як наших фондових колекцій, так і колекцій провідних музеїв України і світу, а також приватних збірок. І плануємо робити це надалі. Це – щодо планів. Їх багато. Наприклад, цього року виповнилося 70 років Академії архітектури України, яка певний час своїм місцем розташування мала подвір'я Софії Київської, а Заповідник, своєю чергою, входив до складу Академії. В ознаменування цієї дати було організова-

но масштабний виставковий проєкт, присвячений архітектурі та мистецтву 1950-60-х рр. проєктів загальноміського значення – будівництвом станцій метрополітену, нових житлових масивів, зокрема Дарниці. У декорванні деяких станцій метрополітену використовувалися керамічні панно, створені в експериментальній керамічній майстерні Н.Федорової, що також розташовувалася в ті часи на території заповідника. Крім того, для оздоблення фасадів та інтер'єрів громадських споруд активно залучаються художники-монументалісти, монументальне мистецтво отримує новий імпульс для розвитку: у просторі міста з'являються монументальні твори у техніці мозаїки.

Працюючи на держзамовлення художники-монументалісти паралельно, так би мовити для “себе”, створювали станкові роботи з новою художньою мовою, адже у цей час стали відбуватися значні зрушення в українському образотворчому мистецтві, пов'язані з настанням “хрущовської відлиги”. Серед митців почала негласно формуватися група культурного спротиву офіційному мистецтву соцреалізму, яка пізніше отримала узагальнюючу назву “шістдесятники”. Тож на тлі архітектурних проєктів першої черги станцій метрополітену та житлового масиву Дарниці та вибраних керамічних робіт 1960-х рр., що зберігаються у фондах Національного заповідника «Софія Київська», буде показано ті складні процеси, що відбувалися на той час в монументальному та станковому живописі, станковій та масовій графіці, в авторській декоративній кераміці та тиражованому масово фарфори.

Цікавим виявився запроваджений проєкт “АнаФест”, присвячений видатній постаті в історії Русі-України князні Київській, онуці Володимира Хрестителя Русі, дружині французького короля Генріха I Капетинга, матері короля Франції Філіпа I. Це спільний проєкт заповідника, громадських організацій, посольства Франції. Я називаю проведення таких фестивалів не інакше, як культурна дипломатія, яка відіграватиме і в подальшому одну з ключових ролей в нашій роботі. А на майбутнє – фестивалі, присвячені іншим дочкам Ярослава Мудрого, котрі стали королевами європейських держав. Ми сьогодні не йдемо в Європу – ми повертаємось в Європу – ось головний месидж цих фестивалів!

Щодо реставраційних робіт – то одним словом – це процес постійний. З практики відомо, що один об'єкт закінчуєш, починаєш інший, а за ним інший і так по колу... Є ще пам'ятки, яких за моєї каденції не торкались руки реставраторів – це Бурса, це Каретні сараї, це флігель Бурси, це корпус №2. Але в планах на майбутнє впевнена, що реставратори виконають якнайкраще свою роботу на цих пам'ятках.

Головний алтар. Святительський чин.

С.Г. Питання фінансування всіх видів робіт в усі часи є актуальними. Як вирішується сьогодні фінансування реставраційних робіт? Допомагають Вам меценати?

Чомусь так склалося, що фінансування сфери культури довгі роки велося за залишковим принципом і не в повному об'ємі, і невчасно, і якщо велося фінансування реставраційних робіт, то в останні місяці року, коли в більшості неможливо проводити реставраційні роботи, не порушуючи технологічних процесів реставрації. І скільки ми, керівники заповідників і реставратори, не заявляли в міністерства, що ведуть фінансування, то за 15 років моєї практики в цій сфері ми не були почуті повною мірою. В багатьох випадках і державне казначейство нас підводило, не проплачуючи в кінці року за виконані роботи реставраторам. Маю надію, що ця хибна практика невдовзі закінчиться, і фінансування буде підпорядковане технологіям виконання реставраційних робіт.

Щодо фінансування реставраційних робіт у 2015 -2016 рр., то можу говорити цілком конкретно. За видатками держбюджету на реставрацію Андріївської церкви виділено 4.4 млн. грн.

С.Г. Які шедеври представлені в музеї Ви виділяєте для себе як джерела духовного зростання?

Звісно, головним шедевром, не тільки нашим, а й загальнолюдським, є Софійський собор, з його мозаїками та фресками, написами-графіті, дивовижними пам'ятками бароко. Проте такими ж шедеврами є інші складові – Кирилівська церква, Андріївська церква, Будинок митрополита, Брама Заборовського, Судацька фортеця. Тому всі ці пам'ятки, які увібрали в себе дух поколінь, можна назвати джерелами духовного зростання.

Неля Михайлівна, дякуємо за інтерв'ю і бажаємо успіху співробітникам Національного заповідника "Софія Київська".